

УСТОЗЛАРИ СИЛСИЛАСИ

Неъматов Улузбек Очилович,

тадқиқотчи

Annotatsiya. Ushbu maqola Buxoro shahrining tarixiy roli, uning olimlari va madaniyati, shuningdek, Islom huquqidagi ta'zir jazolari va Hanafi mazhabining Mavorounnahrda kirib kelishi jarayonlarini o'rganadi. Maqolada Abo Hafs Ahmad ibn Hafs al-Buxoriy va uning Buxoro maktabiga asos solishi, shuningdek, Hanafi ta'limotining tarqalishi va madrasa faoliyati batafsil tahlil etiladi. Ushbu tadqiqot Islomiy huquq va ilmiy madaniyatning rivojlanishidagi tarixiy shaxslar va ularning merosini o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, hanafi mazhabi, ta'zir jazolari, abo hafs ahmad ibn hafs al-buxoriy, mavorounnahr, madrasa, islom huquqi, tarixiy meros.

Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Кабирнинг устозлари силсиласига тўхталдик бўлсак. Устозлари Бағдодлик аллома Имом Муҳаммад Ҳасан Шайбоний ҳисобланади. Абу Тоҳирхожанинг “Самария” китобида бу сулола Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собитдан бошлаб Ҳазрати Пайғамбаримиз с.а.в.гача туташгани асослаб берилган. Имом Шофеъийнинг Абу Ҳанифа ва Абу Ҳафсга берган таърифлари: “Одамлар фикҳда у зотнинг боқимандаларидир” деганларидек, Бухоронинг барча олимлари ҳам Абу Ҳафс Кабир олдиларида қарздордирлар. Чунки буюк муҳаддис, ҳадис илмининг пешвоси Имом Бухорий у кишининг шогирди бўлган. Бухоронинг аксар олимлари Абу Ҳафсдан таҳсил олишган. Абу Ҳафс Кабир, амир бўладими, оддий фуқаро бўладими, қандай муаммо билан келса, ҳал қилиб берар эди. Олди-сотди ёки ибодат масалаларини жуда аниқлик билан ечарди. Шу боис одамлар олимни “Ҳожатбарор имом” деб ҳурматлашган.

Ўз навбатида Абу Ҳафс Кабирнинг шогирдлари ханафийлик

фиқҳининг минтақада кенг ривожланишида ўз ҳиссаларини кўшишди. Улар ҳатто давлат идораларида нуфузли лавозимларда фаолият юритиб, бу мактабнинг ёрқин намояндалари сифатида танилди.

Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Кабир раҳматуллоҳи алайҳ кўпгина фақиҳларни тарбиялаб камолга етиштирган. Жумладан, ўғли Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс (Абу Ҳафс Сағир), Абу Жаъфар Ризвон ибн Салим Бадокорий, Абулҳасан Муқотил ибн Саид Байдарий, Муҳаммад ибн Ҳотам Субизуғукий, Абу Заҳҳок Фазл ибн Ҳассон Сутиканий, Абу Саид Сулаймон ибн Довуд Шарғий, Ҳорис ибн Абдулвафо Бухорий ва Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс Заборқон (ваф.264/878й.) каби кўплаб шогирдларни мисол келтириш мумкин. Абу Солих Тойиб ибн Муқотил ал- Хуноматий, Абу Ҳасан ибн Толиб ал- Ғишатийлар у кишидан ҳадис ривоят қилишган. Абулкарим Самъоний “ал-Ансоб”номли асарида келтиришича, Абу Ҳафснинг шогирдлари Харожир деган қишлоқда кўп бўлган экан.

Ўша замонда Абу Ҳафс номли уламолар кўп бўлганлиги сабабли Аҳмад ибн Ҳафс ҳазратларини Абу Ҳафс Кабир (улуғ, катта) деб номладилар. Имом Бухорий ёшликларида Абу Ҳафс Кабирнинг олдиларида илм олганлар. Имом Бухорийни ҳадисларнинг саҳиҳини тўплашга ундаган зот ҳам Абу Ҳафс Кабирдир. Абу Ҳафс Кабирнинг устозларидан бири Абул Ҳасан Нурий саҳиҳ ҳадисларни тўплашга киришганлар, лекин охирига етказа олмаганлар. Шундан сўнг у кишининг васиятлари билан Абу Ҳафс раҳматуллоҳи алайҳ ҳам саҳиҳларни жамлайдилар, лекин у зот Бухорога келган даврда фиқҳга кўпроқ эътибор берадилар. Ниятларига етмаганликлари сабабли ўзларининг қобилиятли шогирдлари Муҳаммад ибн Исмоил (Имом Бухорий)га шу ишни охиригача етказишни буюрдилар.

Манбаларда Қайд қилинишича, Абу Ҳафс Кабир Бухорий Имом Бухорийга дарс бериб, у кишидаги ҳадисга бўлган муҳаббатни билгач, Имом Бухорий Ҳақларида дуо қилиб: «Келажакда Бу кишидан улуғ муҳаддис чиқади!», деб каромат этганлар. Имом Абу Ҳафс Кабир замонасининг мужаддид олими сифатида тан олинган. Бу зотнинг бизгача етиб келган ноёб

асарлари бундан кейин ҳам мусулмонларга хизмат қилиши шубҳасиз.

Шунингдек, Бухоро мактабининг йирик намоёндалари ҳамда уларнинг ҳанафий фикҳининг ривожига кўшган ҳиссаси масаласидаги маълумотлар тарих фанлари номзоди Л.Асророванинг тадқиқот ишларида айниқса батафсил келтирилган. Хусусан “Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи” китобида келтирилишича “Тадқиқот жараёнида 13-14 асрларда Бухорода яшаб ижод қилган кўплаб фақиҳлар аниқланди. Сулолавий фақиҳлардан – Садру-ш-шариалар оиласи бўлиб, улар ҳанафий мазҳабининг йирик намоёндалари сифатида ўзига ҳос мавқиега эга бўлди”¹.

Ушбу “Садруш- шариъа”лар ва уларнинг оила аъзолари фикҳ илмини ўз замонасининг машҳур олимларидан олганлар. Бу силсила Абу Абдуллох ибн Абу Ҳафс Кабирга етиб боради.

Тўлиқ исми Аҳмад ибн Ҳафс ибн Забурқон ибн Абдуллох ибн Бухорий. Дастлабки илмларни ўз юртида эгаллайди, сўнгра Бағдодга бориб, у ерда Абу Ҳанифа асҳобининг кўпларини учратган, улардан Муҳаммад ибн Ҳасаннинг бир неча йил илмий мажлисларида бўлган, унинг “Мабсут» китобини кўчирган. У Имом Муҳаммаддан кейин энг кучли, энг ишончли, энг тақводор фақиҳ ҳисобланган. Бунга далил сифатида қуйидаги ривоятни келтириш мумкин: Абу Ҳафс билан бирга Имом Муҳаммаддан таҳсил олган Абу Сулаймон Жузжонийнинг таъкидлашича: “Устозим Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан: “Агар сиз вафот этсангиз илмни кимдан олайлик?”, дея сўрадим. Шунда устозим: “Ҳеч ким мендан илмни Абу Ҳафс Бухорийчалик ололмаган”, дедилар².

Абу Ҳафс Кабирнинг шухрати Бухорога, қолаверса, бутун ислом оламига тарқалди. Олимлар унинг илми фазлини баҳолаб, Абу Ҳафс Кабирни “Муаллими Ислом” яъни “Ислом динининг муаллими”, унинг шарофати билан Бухорони “Қуббатул ислом” (“Ислом динининг гумбази”) ва у киши яшайдиган маҳалла дарвозасини “Ҳақроҳ” (“Ҳақ йўл”)деб аташган. Ҳатто,

¹ Л.Асророва Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент Ислом Университети. Тошкент: - 2014 й. Б - 109

² Аҳмад ибн Маҳмуд. Мозороти Бухоро. Кўлөзма. - В. 9а. Мазкур китоб хошиясида ёзилишича, ушбу ривоят Хожа Муҳаммад Порсонинг "Фаслу-л-хитоб" асари хошиясида ҳам котиб томонидан қайд этилган. www.tadqiqotlar.uz

араб диёри олимлари бирон-бир масаланинг жавобини топишда қийналиб қолишса, Бухорога Абу Ҳафс Кабирнинг олдига бир кишини юбориб, ўша масаланинг ечимини билиб олишар экан.³ Наршахийнинг ёзишларича, Бухоро Абу Ҳафс Кабир туфайли «Қуббатул ислом» номини олган. У кишининг ўғли Абу Абдуллоҳни (Абу Ҳафси Сағир деб ҳам атаганлар) илмлари шу даражага етганки, ҳожилар қарвони Каъбадан қайтаётганда, уларнинг уламолари Хожа Имом Абу Ҳафс ёнларига бориб, у кишидан муаммо масалаларга жавоб сўрар экан. Шунда Абу Ҳафс: «Ўзинг-ку Ироқдан келяпсан, Нима учун Ироқ олимларидан сўрамадинг?» деганда, у олим: «Бу масалада Ироқ Олимлари билан мунозара қилдим, улар жавоб бера олмадилар ва менга Бухорога борганда бу муаммони Хожа Имом Абу Ҳафс ёки у кишининг фарзандларидан сўра!» дедилар⁴.

Бухородан буюк, забардаст олимлар чиққан. Юқоридаги нақлдан маълум бўляптики, Имом Бухорий, Абу Исҳоқ Гулободий Бухорий, Ибн Сино, Абдулҳолиқ Гиждувоний каби буюк алломаларнинг Бухорода ўсиб вояга етиши беҳикмат эмас, балки Бухорода аллақачон бундай алломалар учун илму урфоний замин ҳозирланган эди.

Абу Ҳафс Кабир р.а. юқори мансаб эгалари олдида ҳам ўзига хос нуфузга эга бўлган. Жумладан, султон илтифотига ҳам муяссар бўлган. Зандавистийнинг “Равзатул-уламо” (“Олимлар бўстони”) номли асрида келтирилишича, султон Абу Ҳафс Кабир Бухорийга р.а. салла тортиқ қилган. Салла муҳим илтифот қилинган кийимлардан бўлиб, одатда амирлар уни ўзлари танлаган ва яқин кишиларига совға қилганлар. Бухорода Муҳаммад ибн Толут исмли бир амир бўлган. Бир куни у вазири Хашуя унга: “Абу Ҳафснинг олдида боришинг яхши эмас, сен унинг яқинига борганинда салобатидан ҳеч бир сўз айтолмай қоласан” – деб жавоб беради. Амир эса “Ҳар нима бўлса ҳам бораман”, деб вазир билан бирга имомнинг олдига боради. Абу Ҳафс масжидда пешин намозини тугатгандан сўнг вазир имомнинг ҳузурига кириб,

³ Л.Асророва Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент Ислам Университети. Тошкент: - 2014 й. Б - 124

⁴ Наршахий. Бухоро тарихи. - Т.: Камалак, 1991. - Б. 53-54.

ундан: “Амирнинг киришига рухсат борми?”, – деб сўрайди. Вазир розилик жавобини олгач, амирни ичкарига таклиф этади. Шунда амир кириб, унга салом беради ва бошқа бирон- бир сўз айта олмайди. Абу Ҳафс унга юзланиб: “Нима иш билан келдинг?”, – деганда, амир гапирмоқчи бўлиб ҳар қанча ўринса ҳам, лекин тили калимага келмайди. Бу вақеадан сўнг Хашуя амирдан: “Хожа Абу Ҳафс қандай экан?” – деб сўраганда, амир унга: “Сен айтгандек экан, унинг ҳузурда ҳеч гап гапира олмай ҳайронликка тушиб қолдим, неча марта ҳукмдорнинг ҳузурга бориб у билан сўзлашганман. Ҳукмдорнинг ҳайбати мени сўзлашишдан тўхтата олмаган эди, бу ерда эса у кишининг салобатидан сўз айтолмай қолдим”, – деб жавоб берган.

Абу Ҳафс Кабир фикҳнинг турли масалаларига доир кўп асарлар ёзган. Булардан “Фатовои Абу Ҳафс Кабир”, “Китабул имон” айниқса машҳур бўлган. Абдулкарим Самъоний айтишича, Абу Амр Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Хузойи ал-Мохий: “Мен Абу Ҳафс Кабирнинг “Китабул имон” китобларидан таълим олганман”, деган. Абу Ҳафс Кабирнинг фикҳга доир турли масалалар ёритилган “Ал-Аҳвоъ вал ихтилоф” (“Ҳавойи гаплар ва келишмовчиликлар”), “Ар-Радду ала лафзия” (“Юзаки қаровчиларга раддия”) каби асарлари ҳам бор. Абу Ҳафс Кабир раҳматуллоҳ алайҳнинг берган фатволари, унинг асаридан олинган иқтибослар кейинги давр уламоларининг фикҳий асарларида кенг истифода этилган. Жумладан, унинг фикрлари Алоуддин Бухорийнинг “Ҳайратул-фуқаҳо”, Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф Самарқандийнинг “Салоти Масъудий”, Бурҳониддин Маҳмуднинг “Муҳитул-Бурҳоний”, Абу Бакр ибн Масъуд Косонийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ фи тартибиш-шароиъ”, Абу Музаффар Муҳйиддин Муҳаммад Аврангзеб (ваф. 1707 й.)нинг буйруғи билан Шайх Низомиддин Балхий бошчилигида 23 нафар фақиҳ томонидан ёзилган “Фатовойи Оламгирий” каби қатор асарларда учрайди. Баъзи асарларда Абу Ҳафс ҳақида алоҳида боб ажратилган. Масалан, Сўфи Аллоҳёрнинг “Маслакул- муттақин” асарида “Ҳикояти Хожа Абу Ҳафс Кабир Бухорий”, “Баёноти Абу Ҳафс Кабир” сарлавҳалари остида икки боб ажратилган. Биринчи маснавий ўттиз

олти мисрадан иборат. Бундан ташқари, Сўфи Аллоҳёр Абу Ҳафс Кабир асарларидан фойдаланиб, “Фарзандларга насиҳат” бобида яхши ҳулқ, одоб, яхши инсоний фазилатлар, ҳақ-ҳуқуқини таниш, ота-она, қариндош, ёр биродарларга ёрдам қўлини чўзиш, уларнинг хурматини қозониш, меҳнатни улуғлаш каби отанинг насиҳатлари баён қилинган. Аҳмад ибн Маҳмуднинг “Мозороти Бухоро” (“Тарихи Муллозода”) номли асарида ҳам олим ҳақида алоҳида бўлим ажратилган.

Айрим адабиётларда бошқа муаллифларнинг асарларига “Абу Ҳафснинг асари” деб янглиш тарзда нисбат берилган. Масалан, 2017 йилда нашр этилган “Маслакул муттақин”нинг илова қисмида Абу Ҳафс кабирнинг “Китоб ал- ахво вал- ихтилоф” номли китоби ҳам бўлган дейилади. Яна ислом энциклопедиясида ва Ўзбекистон Миллий энциклопедияларида “Абу Ҳафс Кабир “Ал-Ахвоъ- вал- ихтилоф” (“Ҳавойи гаплар ва келишмовчиликлар”), “Ар-Радду алалафзия” (“Юзаки қаровчиларга раддия”) китобларининг муаллифидир”, деган жумлаларни учратиш мумкин. Ваҳоланки, Умар Ризо Каҳҳоланинг “Муъжамул муаллифийн”, Султон Муҳаммад ибн Қаландаршоҳ-нинг “Рисолайи султоний” номли асарларида ва яна бир қанча табақот жанридаги китобларда бу асарнинг муаллифи Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс деб келтирилади. Абдулкарим Самъоний бу китоблар билан бир қаторда, Абу Ҳафс Сағирнинг “Китобул- иймон” номли асари ҳам борлигини эслатиб ўтади. Бироқ, бундан у зотнинг ўзи таълиф қилган бирон-бир китоб йўқ экан-да, деб шошилиш хулоса чиқариш керак эмас. Зотан, манбаларда Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг қаламига мансуб “Китобул- таҳриж” номли асарнинг бўлганлиги қайт этилган. Масалан, Тошкен ислом университетининг “Манбалар хазинаси”да сақланаётган 72-ашёвий рақамли қўлёзма ва Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти (бундан кейин ЎзФАШИ – Л, А) нинг қўлёзмалар фондида сақланаётган Лутфуллоҳ Насафийнинг (XIV аср) “Фикҳи Кайдоний” китобига Саъдуддин Тафтазоний (722/792 – 1322/1392) томонидан ёзилган шарҳнинг нусхаларида бу ҳақда

аниқ маълумот берилган: "...устознинг бир асарлари бор бўлиб, Хожа Абу Ҳафс Кабир уни "Китобут- таҳриж" деб номлаганлар.

Абу Ҳафс Кабир Бухорий ханафийликнинг ҳақиқий тирик забардаст олими ва тарқатувчиси эди у киши туфайли барча атрофидаги бирор шаҳар бошқа мазҳабга қарамасдилар. Чунки ҳамма мазҳабларнинг асли Абу Ҳанифадан тарқаш сабабларини кўрсатарди. Имом Шофеъийлар ҳам у кишининг неvara шогирди ҳисобланишини ўша замон вакили бўлиб яхши тушунтирадилар. Ўзлари Имом Шофеъий билан замондош ва бир йилда яъни: 150 ҳижрий йилда тўғилганлар.

Буюклар аҳволини буюк китоблар ва буюк устозларнинг қўлида таълим олганларнинг эътирофи ила тушунамиз. Аслида бу таърифни биз Садруш шарифани таърифи билан яхши тушунсак бўлади. У зоти шариф Имом Бухорий раҳматуллоҳи алайҳ ҳақларида шундай дейди: У зоти шариф пиримиз, устозимиз, мақоми ва мартабаси ва фазилати тенги йўқ муаллимимиз, деб кейин у зотнинг ҳаққига яхши дуоларни қилиб жуда ҳам юмшоқлик ва мулойимлик билан ҳадис айтиш қоидаларига тўлиқ амал қилиб, кейин ҳадисни ўз масалаларига хужжат қилганларини келтириб ўтадилар. Лекин шуни унутмаслик керакки шундай буюк муҳаддис Исмоил Бухорий р.а. Абу Ҳафс Кабир раҳматуллоҳи алайҳининг буюк шогирдларидан ҳисобланади ва у зотнинг буюк дуолари шарофатидан шу мартаба ва мақомни эгаллаганлар. Шак йўқки улуғлар дуоси ва шарофати билан инсон умуман етиб бўлмайдиган кирраларни босиб ўтиш мумкин. Имом Бухорий раҳимаҳуллоҳ замонида у кишидан ўтадиган бирор- бир киши бўлмаган. У зот айтадилар менга тенглашадиган бирор- бир киши йўқ бўлса ҳам у зот палончи устозим мендан кўра илмда юқори туради, деб айтган эканлар. Бу гапларидан сўнг у устозларидан бу гапни сўраганларида устозлари у аслида илмда мендан юқорилаб кетган лекин айрим масалаларда мен билан тенглашганидан шундай, деган деб у зотни ўз устозлари буюклигини таърифлаган экан. Ҳар бир замонда олимлар ичида етиб бўлмайдиган мақом ва мартаба бўлади, уни олимлар ўзлари ҳам эътироф қилиб ўз замонасидаги

олимлар билан ўзларини тарозига солиб ким мақомда қандай натижага эга эканликларини ҳар хил йўллар билан аниқлашганлар.

Бухоролик фақиҳлар ўша даврдан бошлаб ҳам усул ул фикҳ ва ҳам фуруъ ул-фикҳ бўйича муҳим ва эътиборга лойиқ асарлар ёзиб келдилар. Ибн Халдун «ал Муқаддима»да таъкидлашича, Абу Зайд Дабусий ушбу мавзуда (усул мавзусида) ёзган китоб энг муҳим асарлардан бири ҳисобланади⁵. Шунингдек, кейинроқ Садр уш шариа Иккинчи Убайдулло ибн Масъуд ёзган «Танқийхул усул» номли китоб ва унинг устидан ёзган «ат-Тавзийх» номли шарҳи катта эътибор ва илмий аҳамият касб этиб келган⁶.

Айтиш жоизки, Мовароуннаҳрда фикҳнинг ривожланишида Абу Юсуфдан кўра Имом Муҳаммаднинг қарашлари кўпроқ таъсир кўрсатган. Илм олиб ўз юртига қайтган Аҳмад ибн Ҳафс шу тариқа ҳанафий мазҳаби таълимотини биринчи бўлиб Мовароуннаҳрга олиб келган шахс сифатида танилди⁷. Шунинг учун Ёқутий: “Бухоро фақиҳлар академияси ва фозиллар маконидир. Бухородан кўра илм аҳлига ҳурмати кучлироқ шаҳар аҳлини кўрмаганман”, дея эътироф этади⁸.

Абу Ҳафс Кабир нафақат фикҳ соҳасида самарали ижод қилган, балки у ҳадис ва калом илмларининг ҳам етук билимдони саналади. VIII-X асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ ва бошқа минтақалардан етишиб чиққан ҳанафий муҳаддислари ва фақиҳларининг фаолиятлари ҳақида Абдуллоҳ Субазмуний ўзининг “Кашфу-л-осор” асарида қимматли маълумотлар келтирган. Жумладан, асарда Абу Ҳафс Кабир ва унинг авлодлари Бухородан чиққан илк ҳанафий муҳаддислари қаторида зикр этилган.

У Асад ибн Амр, Абу Яҳё Ҳимоний, Яҳё ибн Закариё ибн Абу Зоида, Исо ибн Юнус, Муҳаммад ибн Робиа, Абу Муовия, Ибн Муборак, Абдуллоҳ ибн Нумайр, Амр ибн Муҳаммад, Ибн Мунир Варроқ, Ҳушайм ибн Башир,

⁵ Фозил ал-Хусайний ал-Майлоний. Исломда ҳуқуқ. Ал-ҳуқуқу фил-ислом. 1992-93 йиллари Иордания мамлақати пайтахти Аммон шаҳрида бир қатор ислом мамлақатларининг машҳур фақиҳ ва ҳуқуқшунос олимлари иштирокида бўлиб ўтган иккита илмий конференцияда ўқилган илмий маърузалар ва мунозараларнинг 2 жилдлик тўплами, Аммон, 1994. I жилд. 137 бет.

⁶ А. Акбар Деххудо, Луғатнома, Техрон, 1927 й. 1-жилд, 385-бет.

⁷ Обидов Д. К вопросу становления Мавераннахрского течения ханафитской школы права. - Душанбе: Ирфон, 2008.

⁸ Ал-Ёқутий. Талхису-л-осор. Қўлёзма. - В. 54.

Салм ибн Солимлардан ривоят қилган⁹.

Манбаларда XI-асргача фақиҳлар орасида илоҳиётга доир масалалар ҳам муҳокама этилганлиги, жумладан, Бухорода Абу Ҳафс Бухорий, Самарқандда “Иёдия” ва “Жузжония” каби илоҳиёт мактаблари фаолият юритгани тўғрисида маълумотлар бор.¹⁰

Абу Ҳафс Кабир Муҳаммад ибн Ҳасандан қилган ривоятида: “Нарсалар яхши ва ёмон тарзда тақдир қилингандир. Аҳли суннанинг барча фақиҳлари шунга иттифоқ қилишган. Қадар борасида тортишманглар. Муҳаммад (а.с.) саҳобалари ҳақида фақат яхши гапиринглар. Йўл топиш мақсадида юлдузларга қарашда зарар йўқ”, деган. Олим шу мазмундаги ривоятлар ҳамда ўз қарашларини шогирдларига уқтирган. Демак, Абу Ҳафс ислом илоҳиётида мўътадил йўлни танлаб, турли адашган ақидавий оқимларга қарши раддиялар берган.

Бу даврда Араб халифалиги ҳудудида турли халқлар яшар эдилар. Ўз-ўзидан маълумки, уларни бир хил қонун ўлчовда сақлаш, яъни ҳамма жойда ягона қонун жорий қилиш мумкин эмас эди. Турли ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳадислар тўқиб олар эдилар. Маълумки, ислом ҳуқуқи нафақат соф ҳуқуқий меъёрлар мажмуидан иборат, балки у диний расмруслар, ахлоқий мезонларни ҳам қамраб олади. Абу Ҳафс Кабир мана шундай талабларга риоя қилиб, ўзи яшаган жамият ҳаётидаги барча диний ва дунёвий масалаларни давр талабларига жавоб берадиган, маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда умумий шариат нормаларини ишлаб чиқди. Абу Ҳанифанинг фикҳ ва шариат қонуншунослик таълимотларини маҳаллий урф одатларга мослаштириш ғояларини илгари сурди. Абу Ҳафс Кабир амир бўладими оддий фуқаро бўладими, қандай муаммо билан келса, хал қилиб берар эди. Олди-сотди ёки ибодат масалаларини ҳам жуда аниқлик билан ечарди.

Абу Ҳафс берган фатволар ва унинг асаридан олинган иқтибослар

⁹ Абдуллоҳ Субазмуний. Кашфу-л-осор. ЎзРФАШИ Асосий фонд. қўлёзма. N93105. 749/1348 йилда кўчирилган. – В. 264б-265а

¹⁰ Л.Асророва Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент Ислом Университети. Тошкент: - 2014 й. Б - 120

кейинги давр уламоларининг фикҳий асарларида кенг истифода этилади. Жумладан, Абу Наср Аҳмад ибн Умар (ваф. 1190 й.)нинг “Фатовойи Аттобия”, Бурҳониддин Маҳмуд (1156-1219 й.)нинг “Муҳиту-л-Бурҳоний”, Абу Бакр ибн Масъуд Косоний (ваф. 1191 й.)нинг “Бадоиъу-с-саноиъ фи тартиби-ш-шароиъ”, Фаридиддин Дехлавий (ваф. 1385 й.)нинг “Фатовойи Татархония”, Алоуддин Бухорийнинг “Ҳайрату-л-фуқаҳо”, Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф Самарқандийнинг “Салоти Масъудий”, Абу Музаффар Муҳйиддин Муҳаммад Аврангзебнинг буйруғи билан Шайх Низомиддин Балхий (XVII-XVIII) бошчилигида йигирма уч нафар фақиҳ томонидан ёзилган “Фатовойи Оламгирий” каби жуда кўплаб асарларда учрайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Л.Асророва Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент Ислом Университети. Тошкент: - 2014 й. Б - 109
2. Аҳмад ибн Маҳмуд. Мозороти Бухоро. Қўлёзма. - В. 9а. Мазкур китоб ҳошиясида ёзилишича, ушбу ривоят Хожа Муҳаммад Порсонинг “Фаслу-л-хитоб” асари ҳошиясида ҳам котиб томонидан қайд этилган.
3. Л.Асророва Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент Ислом Университети. Тошкент: - 2014 й. Б - 124
4. Наршахий. Бухоро тарихи. - Т.: Камалак, 1991. - Б. 53-54.
5. Фозил ал-Ҳусайний ал-Майлоний. Исломда ҳуқуқ. Ал-ҳуқуқу фил-ислом. 1992-93 йиллари Иордания мамлакати пайтахти Аммон шаҳрида бир қатор ислом мамлакатларининг машҳур фақиҳ ва ҳуқуқшунос олимлари иштирокида бўлиб ўтган иккита илмий конференцияда ўқилган илмий маърузалар ва мунозараларнинг 2 жилдлик тўплами, Аммон, 1994. I жилд. 137 бет.
6. А.Акбар Деххудо, Луғатнома, Техрон, 1927 й. 1-жилд, 385-бет.
7. Обидов Д. К вопросу становления Мавераннахрского течения ханафитской школы права. - Душанбе: Ирфон, 2008.
8. Ал-Ёкутий. Талхису-л-осор. Қўлёзма. - В. 54.

Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi

9. Абдуллоҳ Субазмуний. Кашфу-л-осор. ЎзРФАШИ Асосий фонд. кўлёзма. N93105. 749/1348 йилда кўчирилган. – В. 264б-265а
10. Л.Асророва Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент Ислом Университети. Тошкент: - 2014 й. Б - 120